

Toplum Bilimleri Dergisi

Altı Aylık Hakemli Bilimsel Dergi

Cilt: 6 Sayı: 11 Ocak - Haziran 2012

Sinan YILMAZ & İbrahim İŞİTAN
Doğal Afetlerin Psiko-Sosyal Sonuçları: Van Depremi Örneği

Fatih İBİŞ
Hermeneütik ve Yapısöküm Kuramına Genel Bir Bakış

Ramazan UÇAR & Adnan SELMAN
Din-Rasyonel Seçim-Dini Pazar

Mualla YILDIZ
İlköğretim Öğrencilerinin (4-7. Sınıflar) Tannı İmgesi İle İlişkili
Bazı Faktörlerin İncelenmesi

Tuncay AKGÜN
Felsefi Düşüncede Yaratma Problemi

Halide ASLAN
The National Archives ve The British Library'de Bulunan Osmanlı İle İlgili
Dokümanların Değerlendirilmesi

Eyüp ÖZTÜRK
Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Mehdilik (Peygamberlik) İddiası: Bosnalı Hafız
Abdullah Efendi Olayı

Ahmet Emre DAĞTAŞOĞLU
Kant'a Giden Yolda Leibniz, Wolff ve Baumgarten

Selçuk ERİNCİK
Charles Taylor'da Modernliğin Sıkıntısı Olarak Uç Mesele

Yaşar ÜNAL
Resul'e İtaat Meselesi

Ensar ÇETİN
Türk Halkının Aydın Din Âlimi Algısı

Ramazan UÇAR
Abdullah Cevdet'in Din Anlayışı

Olgun KÖZLEME
İslam Mutfak Kültürü

Ramazan UÇAR (*)

ABDULLAH CEVDET'İN DİN ANLAYIŞI

abstract

Abdullah Cevdet's Understanding of Religion. In this study, the ideas of Abdullah Cevdet on religion and his understanding of religion will be put forward. Understanding of religion of Abdullah Cevdet, one of the leading characters of pozitivist paradigm, influenced the ideas of Turkish intellectuals on religion in the following era. Moreover, it is stil possible to seem the effects nowadays. In this respect, we have the opinion that handling the ideas of Abdullah Cevdet on religion descriptively will be beneficial to value the understanding of religion these days. From this point of view, we realized this study.

key words

Abdullah Cevdet, Understanding of Religion, Social Function of Religion, Legitimacy.

Giriş

Tarihi süreçte toplumların değişimi daha hızlı ve yoğun yaşandığı ve buna bağlı olarak da kırılmaların, farklılaşmaların ve sapmaların vaki olduğu dönemler olmuştur. Türk toplumu için de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş böyle bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönem "toplum" hem de "aydın" açısından sancılı bir süreci kapsamaktadır. Geleneksel anlayış ve yaşam biçiminden, modern anlayış ve yaşam biçimine geçişi temsil eden bu dönemde; "aydın"lar kendi statü ve rolleri çerçevesinde mevzilerini almış, değişim taraftarları (modernistler) ve gelenekçiler (muhafazkarlar) olmak üzere genel anlamda iki zıt kutba ayrılmışlardır. Türk toplumunda din olgusunun fonksiyonelliğini bilen her iki aydın sınıfı da yola çıkarken dini argümanlardan hareket etmeyi temel bir yaklaşım tarzı olarak benimsemişlerdir. Değişim taraftarı olarak öne çıkan bu anlayış sahiplerinden biri de, düşünceleri dolayısıyla ciddi tenkidlere maruz kalan ve hatta "Zındık", "Dinsiz", "Kafir", "Batı Hayranı" vb. olarak itham edilen Abdullah Cevdet'tir.

İslam değerlerine bağlı ve dini hassasiyetleri yüksek bir aile yapısı içinde büyüyen ve dünya görüşü bu değerler ve hassasiyetler çerçevesinde oluşmaya başlayan Abdullah Cevdet, İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye'ye girişiyle kendini çok farklı bir ortamda bulmuştur. Pozitivist düşüncenin (Korlaelçi, 1986; Akgül, 1999) yaygın olduğu Mekteb-i Tıbbiye'de kısa bir bocalama süreci geçirdikten sonra yaşamının temel felsefesini oluşturacak fikirlere, arkadaşlarının da etkisiyle ilgi duymaya başlamıştır (Mardin, 1994: s.221-250; İnal, 1969, s.244; Uçar, 1997: s.79).

Abdullah Cevdet, bu bocalama sürecinde kendisini etkileyen pozitivist düşüncelerin etkisiyle Tanrı-Evren-İnsan bağlamında sorgulamalara girişmiş, düşün dünyasında ciddi gelgitler yaşamıştır. O'nun düşüncelerinde dinginliği sağlayan, Felix Isnard'dır. Maddiyat-maneviyat tahlilini yaptığı eserinde Isnard, *"...Dinler umumilik çağlarında çok eskilerde yararlı olabilmıştır. Fakat hiçbir müspet ve doğal temele dayalı olmadıkları için, insanlar eğitim gördükçe gelecekte kaybolup gideceklerdir... Dinler kendi başlarına insanlığı yönetmeye yeterli olan ilkelere dayalı sağlam ve gerçek bir morale yerlerini terk edeceklerdir. Çok söylenilen "bize din gerekli" halk deyişinin yerine biz diyoruz ki, moral ahlak gereklidir... Bilimsel maddecilik geleceğin felsefesidir..."* (Hanioğlu, 1981: s.13'den naklen) diyerek düşüncelerini ortaya koymaktadır. August Comte'un düşüncesine paralel olan bu anlayışı Abdullah Cevdet de benimseyerek; *"...ilim havasın dinidir, din avamın ilmidir..."* (Abdullah Cevdet, 1912: s.65) sözleri ile temel yaklaşımını ortaya koymuştur. Her ne kadar din konusundaki düşüncelerini bu temel üzerine inşa etse de, Türk toplumunun din konusundaki hassasiyetini bildiği için, arzu ettiği toplumsal değişimin gerçekleşmesinde ve toplumsal taban bulmasında İslam dininin naslarından faydalanmayı ihmal etmemiştir (Hanioğlu, 1981: s.129).

1. Değişme ve Gelişme Unsuru: Din

Abdullah Cevdet, Türk toplumunun kurtuluşunu ve geleceğini, toplumsal bir inkılapta görmektedir. Bu inkılabın amacı, Batı düşünce ve anlayışının toplumsal katmanlara yerleştirilmesidir. O, bu süreçteki kendi rolünü, “tenevvür ve tenvir” (Abdullah Cevdet, 1906a: s.3) olarak belirlemektedir ki, tercüme ettiği Ludwig Büchner’in “Natur und Geist” adlı eserini “... *Hikmet ve hakikat müminin gaip olmuş malıdır. Nerede bulursa ahz-ü tasarruf eder*” (Tirmizi, 1992: İlim, 19) hadisinin bir gereği olarak Türk toplumuna sunduğuna işaret etmektedir (Büchner, 1311: s.52). Abdullah Cevdet, düşüncelerinin toplumsal bir taban bulabilmesi için dönemin dini, siyasi, sosyo-kültürel yapısını dikkate alması gerektiğinin farkındadır. Bunun için; “... *Uzun tecrübelerimizle bir Müslüman kafasının doğrudan doğruya Hristiyan aleminden geldiği takdirde aydınlığa bütün girişleri kapayacağını müşahade etmiş bulunuyoruz. Binaenaleyh bizler, Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme görevini üzerlerine alan bizler, İslamiyet’te çok miktarda bulunan terakkiperver prensipleri arayıp bulmalıyız...*” (Abdullah Cevdet, 1905a: s.89) ifadelerini kullanmakta ve “*Müslümanlar terakkiyat-ı medeniyeyi ancak Müslüman bir menbaadan istinbad ve kabul ederler. Bu gerçeği anlamayan bizim mülahazamızı abes görür. Fakat Alem-i İslam’ın ittıla ve inkırazı hikmetine muttali olan vakıfın-i kiram isabet-i fikrimizi tasdikte tereddüt etmezler ve bizden razı olurlar...*” (Abdullah Cevdet, 1906b: s.17) sözleri ile bu durumu vurgulamaktadır. Bu bağlamda kendisiyle büyük ölçüde paralel düşüncelere sahip Ahmet Rıza’nın fikirlerini toplumsallaştırma sürecinde yapmış olduğu yöntem yanlışlığına dikkat çekerek; “...*Meşveret gazetesinin en başına Auguste Comte gibi “Görmediğim için Allah’a inanmam” diyen bir adamın ibaresini koyacağınıza, belagat ve samimiyeti dağların kالبine nüfuz eden Hazret-i Muhammed (a.s.) Efendimizin bir hadis-i bülendini mesala “Haysü yekunel adl hünake şer’ullahi ve dinihi (Adalet olan yerde Allah’ın şeriatı ve dini yürürlüktedir) Yahud “Ed-din hüve’l-akl la dine limen la akl lehü (Din akıldır, dini olmayanın aklı yoktur.) hadislerinden birini koymayışınız Meşveret gazetesinin yüzünü görebilen Ümmet-i Muhammedi dilgir ediyor...*” (Abdullah Cevdet, 1912: s.64-65) ifadelerini kullanmıştır.

Abdullah Cevdet, düşüncelerinin toplumsallaşmasında stratejik davranmayı ihmal etmemiş, İslam dininin toplumsal değişme ve gelişme önünde engel teşkil ettiği yönündeki düşüncelere karşı çıkararak; “... *Saf iptidasındaki Müslümanlık için gayr-i muhik olduğu, buna karşılık mütereddin Müslümanlık daha doğrusu sahte Müslümanlık için doğru...*” (Abdullah Cevdet, 1328: s.1087) ifadeleri ile eleştirileri cevaplamıştır. O’na göre İslam dininin ilk dönemlerde “saf hali” ile insanı merkeze alan demokratik bir yapısı olduğu halde, daha sonraki dönemlerde bu özelliğini kaybetmiştir. Bu duruma; “... *Çünkü zaman-ı saadette teessüs eden hükümet-i İslamiyenin şekl-i idaresi cumhuriyet ve hem de gayet hürriyetperver bir cumhuriyetti. Fakat sonraları o esas-ı adalet bozuldu. Hilafet*

verasete rabt edildi. Ahkam-ı şer unutuldu. Bab-ı İctihad kapatıldı. Kavanin-i Şer'îye icra edilmez oldu. Halifeler, sultanlar, hilafet namına cinayetler, İslamiyet namına tahakkümler, taaddiler, irtikab ettiler. Gerek mazinin, gerek halin hükümet-i İslamiyesindeki istibdatlarda dinin dahil yoktur...” (Alfieri, 1317: s.115) sözleri ile işaret etmiştir. Hz. Peygamberin vefatından sonra ilk dört Halifenin seçimle iş başına gelişi, Emeviler dönemi ile birlikte veraset usulünün yerleşmesi Abdullah Cevdet'in düşüncelerini anlamlı kılmaktadır.

Hedeflenen toplumsal inkılabın ana faktörlerinden biri olarak gördüğü kadınların toplumsal hayata katılımının sağlanması ve statülerinin yükseltilmesi fikirlerini temellendirirken; *“Talebul ilmi farizatün ala külli müslimin ve müslimetin” yani tahsil-i ilm ve irfan erkek ve kadın her müslimin üzerine farzdır, der. Ve talebu ilmin emr-i vücubunda erkekleri kadınlardan katıyyen tefrik etmez. Böyle bir din-i tenvirin fermanı salikleri geçinenlerin kız çocukları hakkında ve adam sende kızlar için ulum ve fünun tahsiline ne lüzum var? Namaz surelerini öğreysinler yetişir gibi hezeyanı tekrar ederek ve sadr-ı İslam'da şaireleri, edibeleri, fazılaları ve hatta cengavereleri bilmeyerek ümmehat-ı müslimini cehl, gaflet içinde bırakmak gibi bir cinayet-i mütefessihayı irtikab etmek cüretlerini nereden alabilirler...”* (Abdullah Cevdet, 1327: s.762; Abdullah Cevdet, 1908: s.28-29) ifadelerini kullanarak düşüncelerini Hz. Peygamberin sözleri çerçevesinde temellendirmektedir. Abdullah Cevdet, İslam dünyasının geri kalmışlığı ile kadının sosyal hayat ve üretimden dışlanması arasında direkt bağ kurmaktadır. Toplumunun yarısını oluşturan kadınların, statülerinin yükseltilerek fikir, sanat, edebiyat, ilim olmak üzere sanayi dallarında da üretimin bir parçası haline getirilmesinin gereğine inanmaktadır. Söz edilen düşüncelerin tartışıldığı dönem dikkate alınarak günümüzle bağlantısı kurulduğu takdirde mesele daha sağlıklı bir şekilde anlaşılabilceği kanaatindeyiz.

Abdullah Cevdet, toplumsal değişimin temelini zihinsel değişim ile gerçekleştireceğini bildiği için, zihinsel değişimin anahtarını İslam düşüncesine geçmişte büyük bir dinamizm kazandıran “İctihad” anlayışının yeniden canlandırılmasında görmektedir. O'na göre, kapanan ictihad kapısı yeniden açılmalıdır. Bu bağlamda uzun müddet çıkardığı dergisinin adını “İctihad” olarak belirlemiş ve “İctihad Matbaasını” *“Cihan-ı İslam'ın Avrupa'da ilk müesses matbaası”* (Abdullah Cevdet, 1904: s.1) olarak tanıtmıştır. Abdullah Cevdet, bu stratejisini ülkede siyasi otoriteye (II. Abdülhamid) karşı yürüttüğü muhalefet sürecinde, toplumsal bir taban yaratma arzusunu gerçekleştirmek adına uygulamaya koymuştur.

2. Siyasi Muhalefetin Meşruiyet Kaynağı: Din

Abdullah Cevdet, toplumsal değişim ve gelişimi temellendirirken kullandığı yöntemi, dönemin siyasi otoritesine (II. Abdülhamid) karşı yürüttüğü

muhalefetini gerçekleştirirken de kullanmıştır. Muhalefetinin toplumsal taban bulması ve yaygınlaşması için İslami argümanlardan yola çıkarak meşrulaştırmak istemiştir. O, İslam dininin meşruti bir idare biçimini Müslümanlara tavsiye ettiğini, istişareyi ve buna bağlı olarak da demokrasiyi merkezine aldığını, ancak Abdülhamid'in bu anlayıştan uzak olduğunu; "... *Sultan Hamid dinsizdir. Çünkü din-i mübin-i İslamın ahkam-ı mübeccesinden olan "veşavirhüm fi'l-emr" ferman-ı ilahisiyle müeyyed olunan hüküm-ü bülend-i furkanı istihfaf etti. Meclis-i Meşvereti dağıttı. Sultan Hamid kafirdir. Zira feteva-yı şerife ile müeyyed olduğu üzere asrımız padişahlarına adil demek küfr iken Abdülhamid kendisine adil sıfatını verdiriyor. Velinimet-i alemiyanım diyerek sıfat-ı kudsiye-i ilahiyeye iştirak etmek gibi küfr-ü azimi de irtikab ediyor...*" (Abdullah Cevdet, 1898: s.3) şeklinde Kur'an merkezli bir anlayışla eleştirmiştir.

Abdullah Cevdet, Müslümanları yönetecek otoritenin seçimle iş başına gelmesi gerektiğine inanmaktadır. Yöneticilerin demokratik bir ortamda Müslümanların özgür iradeleri ile seçilmiş kişilerin ancak Halife sıfatına nail olabileceklerini, dönemin veraset usulünün Hz. Peygamberin uygulamasına uymadığını; "... *Halife intihabı icma-i ümmet ile tayin olunur. Vakıan Hz. Muhammed (s.a.v.) efendimiz bila veled-i zükür irtihal buyurdular: Fakat zievlad-ı zükür buyursalardı "benden sonra imam, Halife-i İslam şu oğlum olacak buyurmayacakları inde'l-ulema bi'l-eser ve-l berahim sabit ve muhakkaktır. Kendisinden sonra kimin İmamete geçeceği yani kimin halife olacağı Hazreti Rasulullah'dan sual edildiğinde "icma-ı ümmet" ile onu siz tayin ve intihab edersiniz, ben en ziyade size şu ve şu zevattan birini size intihab görürüm" buyurarak işi yine ümmetin re'yi ve intihabına havale buyurmuşlardır... Binaenaleyh milletin kemal-i istiklal ve hürriyet ile intihab etmediği bir hükümdar sıfat-ı hilafete haiz değildir. Halife değildir ve öyle musallat hükümdara halife nazarıyla bakan bir Müslüman nazar-ı şeriatte cahildir, dalalettedir...*" (Abdullah Cevdet, 1905b; s.86), "... *"Padişahım çok yaşa" diye bağırabiliriz o zaman ki padişahımızı kendi içimizden intihab ederiz. İcma-ı ümmetle intihab ederiz. Padişah içimizde en ziyade faziletli, en ziyade hamiyetli, en ziyade fetin, en ziyade yiğit bir adam olur... Osman Hanedanından gelen padişahlardan beş altısı çıkarılırsa cümlesi hodkam, katil, sarhoş, sefih, mütereddi kimselerden ibaret oldu. Halihazırda padişah olan Abdülhamid-i Sani'nin zulümde, hıyanette, izzet-i nefisden mahrumiyette, hamiyetsizlikte, namus ve fazilet düşmanı olmakda mislini tarih-i alem görmedi. Bu hoyrat otuz iki senedir devam eden ahd-i meşum saltanatında ahlakımızı bozdu, vatanımızı bozdu, ırz ve namusumuzu bozdu, hasılı bizi harap ve perişan etti...."* (Abdullah Cevdet, 1908: s.10), "... *Biz vatanımızda zindana atılmış bir mahpusun halinde bulunuyoruz, bizi dövüyorlar, bize sövüyorlar, emvalimizi zabt ediyorlar, kanun yok, adliye yok, maarif yok, ticaret yok, sanayi yok, hatta ziraat yok, yalnız birşey var: "Padişahım çok yaşa" peki ama bu padişah kimdir? Çok yaşamasına neden dua ediyoruz? Bu padişah bir sülüs asırlık devr-i salta-*

natında vatanımızı parça parça etti. Yüz binlerce vatandaşı yekdiğerine boğazlattı. Türkiye! Türkiye! Bedbaht Türkiye! Sefalet, zulm, karanlık, açlık, kan, ateş, matem, mezarlık, can çekişme iniltileri... İşte bizim vatanımızın nasibi bunlar, evet yalnız bunlar...” (Abdullah Cevdet, 1908: s.7) sözleri ile ifade etmektedir.

Osmanlı Padişahlarının yönetim tarzı ve yönetime gelişlerini bu şekilde tenkit eden Abdullah Cevdet, onların yetiştirme tarzlarını da eleştirmiş, Osmanlı Sultanlarının bilgi, birikim ve kabiliyet açısından ülkeyi idare edebilecek düzeyde olmadıklarını; “... *Bu hanedan-ı Osmani’nin şehzadeleri içinde hiçbir fert yoktur ki, ihtiyaç ve iktifayı zamana göre umur-u ibadullahı riyaset ederek menafi-i vatan ve milleti temin ve muhafaza edecek bir terbiye ve talim görmüş olsun. Bunların cümlesi Çerkes cariyelerden, esirelerden doğmuş esire südüyle beslenmiş, halleri müstağni-i izah olan bedbaht harem ağalarının ellerinde büyümüşdür... Hayvanat üzerinde yapılan tecrübeler bu hakikati fenniye-yi müeyyiddir. Padişahın koynuna bir kraliçe bir melike olarak değil, hüsnü cismaniyetinden gayri bir fazlı olmayan bir ticaret eşyası bir zinet-i müneffis olarak giren havf ve lerzan bir bedbaht Çerkes veya Gürcü kızından doğan bir şehzade olamaz. Öyle bir mevlüdün ruhunda izzet-i nefis, ricliyet, mertlik, tab-i bülend aramayın, bulunmaz...”* (Abdullah Cevdet, 1905b: s.86-87), “... *Hükümdarlarımız ana cihetten de baba cihetten de hür zade olmalı, hür insanlara has talim ve terbiye görmeli. Avrupa’nın en büyük ve ali müessesat-ı ilmiyesini tanımış, onlardan müstefid olmuş olmalı, valideleri gibi esir olarak yaşamamalıdır...*” (Abdullah Cevdet, 1905b: s.86) sözleri ile dikkat çekmiştir.

Abdullah Cevdet, Abdülhamid’in Müslümanlara zulüm ettiğini, onları ilimsiz, irfansız ve kültürsüz bırakarak bir koyun gibi idare etmeye çalıştığını dile getirerek Abdülhamid’in istibdadına karşı vatandaşları başkaldırıya; “...*Ey Türkiye’nin mazlum, cahil, vatandaşları! Asker vermeyin, vergi vermeyin, boşaltın hapisaneleri, doldurun hain padişahın hain ve alçak memurlarını! Bu padişah ve hain memurları hapisanede ki zincirbend katillerden on kat daha katildir, hayırsızdır, kovun bu hainleri vilayetinizden sancağınızdan!...*” (Abdullah Cevdet, 1908: s.14) ifadeleri ile çağırmaktadır. Çünkü Abdullah Cevdet’e göre, istibdat kesinlikle İslami bir anlayış değildir. Abdülhamid’in sürdürdüğü özgürlükten uzak yönetim anlayışının ülkeyi felakete sürüklediğinin altını çizen Abdullah Cevdet, sürecin bu şekilde işlenmesi durumunda ülkenin işgale kadar varan bir durumla karşılaşacağını; “... *Biz bu sultanları, bu hain padişahları ve onların alçak memurlarını vatanımızdan tard veyahud kanun ve adaletle münkaid etmeyecek olursak biteceğiz. Vatanımızı ecnebler zabt edecek. Siz diyeceksiniz ki ecnebler zabt etse ne olur? Ne mi olur? Evet vatanımızı bir ecnebi hükümet istila ederse bizden senede layad defa vergi almaz, memurlarını namuslu adamlardan intihab eder. Mükemmel şose yolları, demiryolları yapar, şehirlerimiz ziyasıyla tenvir olunur, hanelerimizde telefonlar bulundurabiliriz... İstersek matbaa açarız, şirketler te’sis ederiz... Şimdiki halimize nisbetle bin kat*

daha ziyade mes'ud oluruz. Fakat... Ah... fakat söylemeli o zaman biz, bizi istila eden ve memleketimizi imar eden millet-i ecnebiyenin misafiri oluruz. Misafir istediğini değil bulduğunu yer, darb-ı meselini hatırlamak yeter... Yani şimdi biz fakir, mazlum bir efendiyiz, o zaman zengin bir uşak, bir hizmetçi olacağız... Ey vatandaşlarım! Cümleten uşak olmaya razı olacak mısınız? Hayır!” (Abdullah Cevdet, 1908: s.10) şekilde ironik ifadeler kullanarak anlatmaya çalışmaktadır.

Abdullah Cevdet, Abdülhamid yönetimine muhalefeti sertleştirirken, yine dini bir argüman olan cihad ve cihad anlayışından yola çıkmaktadır. Abdülhamid'in zamanlı zamansız cihad ilan ettiğini, oysa bir ülkeye karşı cihad ilan edilebilmesinin şartlarının olduğunu, bu şartlar gerçekleşmeden ilan edilen cihadda ölen kişilerin şehid olamayacaklarına vurgu yaparak toplumun zihninde soru işareti oluşturmayı; “... Herşeyden evvel cihad-ı mukaddes ilan edebilmek için küffarın mukaddesat-ı diniyeye tecavüz ve ceş-i alai arazi-i mukaddeseyi istila etmiş olması şarttır. Bu şart katiyyen mevcut değildir. İkinci ve en mühim şart cihad ilanının meşru olması için ehli İslam'da “istitaat” bulunmaktadır..” (Abdullah Cevdet, 1918a: s.2792-2794), “Zalim Abdülhamid'in zulmünden bıkip usanarak isyan eden Yemen müslümanlarını şehid eden bizim asker-i İslamiyenin gaziliğe ne hakkı var? Böyle cibbar ve hain bir padişahın keyfine körü körüne alet olarak harp ederken ölen bir Müslüman'ın şehadete ne hakkı vardır? Zira te'yidi zulm yolunda ölmek en murdar ölümdür... “Cehidü fi sebilillah” demiştir. Sebilillah zalim bir padişahın keyfi celladenasına hizmet sebili değildir. Sebilillah hürriyet, haysiyet, terakki, hasılı ümmetin saadeti umumiyesi için kat'i esbab yoludur. Bizim gazamız, şahadetimiz düşman hududunda değil, İstanbul'dadır. Vatan düşmanları, namus düşmanları ve millet düşmanları, hiyanet ve denatleriyle, memalik-i İslamiyeyi gaib ve perişan eden ve isimlerinden gayri kendilerinde eser-i İslam ve selamet bulunmayan mahlukat-ı hamidiye ile dolu olan İstanbul'dadır...” (Abdullah Cevdet, 1905c: s.104) ifadeleri ile amaç edinmiştir.

Abdullah Cevdet, kendi düşüncelerini destekleyen ve fikirlerini yaymaya gayret eden İslam ulemasına iltifatlar yağdırırken, düşüncelerini desteklemeyip muhalefet edenleri ağır bir dille; “... Türkiye'nin sınıf-ı ruhaniyesi olan ulema arasında bir menfaat-i maddiye için Allah'ı peygamberi satanlar az değildir... Bu dinsiz ulemadan bazıları işgal ettikleri makamların müsadesini istimal ederek Sultanları sahib-i mutlak kıldılar...” (Abdullah Cevdet, 1906c: s.113-114) şeklinde tenkid etmiştir. O, Türk toplumunda din adamlarının fonksiyonelliğinin bilincinde olduğu için, bu sınıftan alacağı desteğin muhalefeti yaygınlaşmasında önemli bir rol oynayacağını düşünmektedir.

Abdullah Cevdet, Abdülhamid'in tek adam olarak ülkeyi yönetmesine muhaliftir. Ona göre, ülkede kanunsuzluk, düzensizlik ve nizamsızlık hakimdir ve bunun da sorumlusu meclisi fesh eden, İslam'ın en temel prensiplerinden olan istişareyi ortadan kaldıran ve tek adam olarak yönetmeye çalışan Abdülhamid'dir. Bu bağlamdaki düşüncelerini; “... Şimdi zaman ancak insan-

ların kendileri tarafından te'sis ve tasdik edilen adilane kavanine tabi olmak zamanıdır. Hakimiyet, metbuiyet, yalnız kanundur. Bir başka metbu bilmeyeceğiz. Başka hakim tanımayacağız. Başka hakim ve başka metbu tanımak esirliği kabul etmektir. Yetişir! Yetişir! Biz hanedan-ı tek bir adamın keyif ve istibdadına kurban olduk..." (Abdullah Cevdet, 1908: s.5) sözleri ile ifade etmektedir.

Abdullah Cevdet, ülkede meşruti bir idare kurulmasını, herkesin kanunlar önünde eşit olmasını, baskı ve zulümden uzak bireylerin düşüncelerini ifade edebildiği özgür bir ortamın olmasını istemektedir. Bu düşüncelerinin gerçekleşmesinin önünde engel olarak Abdülhamid'i ve onun yönetim şeklini görmektedir. Muhalefетinin toplumsal taban bulabilmesinde, dini argümanlardan hareket ederek dinin meşrulaştırıcı gücünü mümkün olduğu kadar kullanmaya çalışmıştır. Daha sonraki süreçte din ile ilgili görüşleri dikkate alındığında gerçekte dini bir hassasiyetinin olmadığı, muhalefетinin başarıya ulaşmasında dini söyleme vurgu yaptığı görülecektir.

3. Değişimin Önünde Engel: Din

Abdullah Cevdet, düşüncelerini ortaya koyarken yaşadığı dönemin siyasi ve toplumsal hassasiyetleri dikkate almayı ihmal etmemiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte din konusundaki düşüncelerini herhangi bir kaygı taşımadan ortaya koymaya başlamıştır. Bu bağlamda ilk olarak, Reinhardt Dozy'nin İslamiyet ve Hz. Peygamberi ağır bir dille tenkid ettiği ve hatta Hz. Peygamberin durumunu psikolojik araz olarak nitelendirdiği "Tarih-i İslamiyet" (Dozy, 1908) adlı kitabı tercüme ederek İslam'ı açıkça eleştirmeye başlamıştır.

Din'in (İslam) toplumsal gelişmelere ayak uyduramadığı düşüncesinden hareketle bu konudaki görüşlerini; "... *Din avamın ilmidir, ilim havasın dinidir. Havasın dini olan ilim layenkati genişliyor, yükseliyor iken avamın ilmi olan dinin genişlememesi, yükselmemesi, ilmi muvazi ve muhazi olarak terakki ve tevsî etmemesi Alem-i İslam'ın ve Türkiye'nin maraz-ı aslisidir. Bu hastalığın ilacı ben denizce dine kıymet-i ilmiye, ilme kudret-i diniye ifa etmektir..."* (Abdullah Cevdet, 1329: s.1257), "... *Din bir hayal-i ham tesmiye olunur. Teolocıya, ilahiyat bir zanlar, vehimler, tenakuzlar, tar-u-pudla ber mensucdur. Yahud esbab-ı tabiiye hakkındaki cehalettir..."* (Abdullah Cevdet, 1330a: s.471) şeklinde ifade etmiştir. Din ile ilgili anlayışını bu şekilde ortaya koyan Abdullah Cevdet, dindarlar hakkındaki görüşlerini açıklarken dinin itikad ve ibadet boyutlarına yönelik düşüncelerini; "... *Bir gün ictimaada Mehmet Akif Bey bizi göstererek, benim elimden gelse bu adamı tepelerim fakat memlekete hizmet namıyla çağrıldığı için maa-l'kerahe onunla bir mecliste bulunuyorum. Dozy'nin kitabını tercüme eden bir adamın huzuru kadar bana zulüm olmaz" dedi. Biz onlar gibi düşünmediğimiz için onlar bizi ellerinden gelse tepeleyeceklerini söylüyorlar. Fakat onlar bizim gibi düşünmedikleri için biz onların burunlarının bile kana-*

masına razı değiliz. Biz onları insanlık ve vatan kardeşi biliriz, kendileri için akıl ve mantık feyzi ve esarit-i fikriyeden halas temenni ederiz. Onlara acırız. İşte bizimle onlar arasındaki fark budur... Biz onların inandıkları cennete inanmıyoruz, biz onların inandıkları cehenneme inanmıyoruz. Onlar fenalık işlemiyorlar ise çünkü cehennemden korkuyorlar. Onlar namaz kılıyor, tespih çekiyor, oruç tutuyorlar, hacca gidiyorlar ise bunlarla kendilerine cennet, huri, gılman temin ediyorlar. Cehennemden korktuğu için ve yalnız bunun için fenalık yapmayan adam yine fenadır. Ancak mükafat-ı uhreviye temin maksadıyla iyi olan adam hakikatte iyi değildir. Biz iyiliği iyi olduğu için yaparız; fenalığı fena gördüğümüz için yapmaktan imtina ederiz. Bizim dinimiz din-i muhabbettir, din-i ihlastır, bizim peygamberimiz hissi selim ve akl-ı selimdir..." (Abdullah Cevdet, 1924a: s.3445) ifadelerinde oldukça sıra dışı bir şekilde görmek mümkündür. Anlaşılacağı üzere Abdullah Cevdet, bu ifadeleri ile cennet, cehennem ve peygamberliği tartışmaya açmış, kendisinin peygamberinin 'sağlam his' ve 'sağlam akıl' olduğunu ifade ederek dinin (İslam) en temel inanç esaslarından biri olan peygamberlik müessesine saldırma gereği duymuştur. Bu bağlamdaki düşüncelerinin toplumsal tabanının olduğu yönündeki fikirlerini; "... Bir gün bu Halil bana bir münasebetle dedi ki; "bana köyde gavur Halil derler" niçin diye sordum. Cevap verdi: Bayram namazına gitmedim de, dedi. Niçin gitmezsin dedim. "Canım uykumu terk etmek, camiye gitmek, el kaldırmak indirmek manasını bilmediğim bir şeyler söylemek aklıma yatmış" cevabını verdi. Ahiret yok mu? dedim. "O da aklıma yatmış" dedi... Katırcı Haliller Türk köylerinde nadir değildir..." (Abdullah Cevdet, 1925a: s.3590) sözleri ile temellendirme yoluna gitmeye çalışmıştır. O, bu düşünceleri ile yetinmeyip "İman" kavramını sorgulamaya yönelmiş, Müslümanların anladığı anlamda bir iman telakisinin olmadığını; "... İman kelimesinden insanı bir mabudun eşiğine mihlayarak itikad-ı atıl ve münfaili murad etmiyorum: İman kelimesiyle vicdanın ne dahilinde ne haricinde olmayan, hem haricinde, hem de dahilinde hükümrân bulunan bir meş'al-i mefkuri murad ediyorum ki daima insanı ileri çeker, yukarı kaldırır..." (Abdullah Cevdet, 1918b: s.2778) sözleri ile izah ederken İslam'ın inanç esaslarından "itikad-ı atıl" olarak söz edebilmiştir.

Abdullah Cevdet, bu fikirleri dolayısıyla ciddi eleştirilere maruz kalmış, ancak bu eleştirilere; "... Zihniyetinizce bana atfettiğiniz günahlar şunlardır: 1. Dinsizlik... İşte cevabım: Din bir manzume-i efkar ve itikadat ise bende bunun en kuvvetlisinin bulunduğunu otuz beş senelik ömrüm ve on bin sayfalık asarım ispat eder. Bunu siz bile itiraf ediyor ve itiraf ettiğinizin farkına varmıyorsunuz. Yok, eğer din bir takım hurafe ve gayr-i makulata inanmak veya inanır görünmek ve halkın cehl ve taassubunu okşayarak dünyalık toplamak ise bu manadaki, kim isterse onun olsun, böyle dindarlık ve dindarlardan istikrah ediyorum. Benim dinimi öğrenmek isterseniz şu kıtayı okuyun.

*Mabudum fazilet fikri, namazım
Sevmektir her canı aciz, muktedir
Kıblem nihayetsiz feza, yıldızlar*

*Tespîhimin altın taneleridir”
(Abdullah Cevdet, 1925b: s.3486)*

şeklinde cevap vererek yeni tartışmalara yol açmıştır.

Abdullah Cevdet toplumları ayakta tutacak olan en önemli unsurun ahlak olduğuna vurgu yaparak Türk toplumu için yeni bir “ethic” oluşturmanın planlarını yapmıştır. O, bu anlayışa Protestan Ahlakı’nın toplumdaki oynadığı rolden yola çıkarak ulaşmıştır. (Hanioglu, 1981: s.335) İslam ahlak anlayışını tenkit ederek; “... Ahlakın en sağlamı odur ki cenneti ve cehennemi hep insanın vicdanına koyar. İşlenen günahı af etmek hakkını hiç bir kimseye vermez. Her türlü haydutluğu yaptıktan; canlar vicdanlar yaktıktan sonra kabeye gitmekle yahud birçok namaz kılmakla bütün habasetlerin, bütün cinayetlerin af edileceğine kail olan ahlak ne yüksektir, ne metindir...” (Abdullah Cevdet, 1330b: s.176) ifadelerini kullanmıştır. Diğer yandan geri kalmışlık ile İslam öğretisi arasında bağ kuran Abdullah Cevdet; “...Bağdat ve Endülüs medeniyetlerinin ictimai ve fikri amilleri çoktan beri artık mevcut değildir. Müslüman şarkın bu sukut ve hüsrânında diğer amillerinde bulunduğunu bilmez değiliz. Fakat bu amillerden hiçbirisi telakki-i meşmuuyla dini amiller kadar kudret-i tenzil ve tahribe malik değildir... Binaenaleyh Türk menbaa-ı nuru, Türk’e hurafeden münezzehe yeni bir hakime-i vicdan yaratmaya davetlidir...” (Abdullah Cevdet, 1926: s.3863) ifadeleri ile düşüncelerini ifade etmiştir. Bunun da yeni bir “ethic” yaratma gayretleri, pasifizm taraftarlığı, ruhban sınıfı ve ayınlarının olmaması (Hanioglu, 1981: s.399) dolayısıyla Bahailiğin olabileceğini; “... Her din muhabbet ve uhuvvet tesisi için gelmiştir. Fakat bir insan hangi dinde doğdu ise o dinde kalması hiç mani olmaksızın o insana kendisini din olarak kabul ettirebilecek bir mahiyette bir din kabul edilmemiştir. Bu din ancak Bahaullah’ın ve oğlu Abdülbaha’nın vaz ve tesis ettiği din-i merhamet ve muhabbettir... Fehm-i dini ile fehm-i ilmi arasındaki fark, daha sade söyleyelim, ilim ile din arasındaki fark şudur ki, ilm hararetsiz bir nurdur, din nursuz bir harerettir. Bununla beraber din, ilm-i mahz olmasa da daima muvafık-ı akıldır ve böyle olmak dinin şart-ı vücudu ve şart-ı bekasıdır. Bahaullah’ın te’sir, Abdülbaha’nın tanzim ve neşrettiği Bahailik akıl ile mütearız hiçbir fikri, hiç bir hükmü ihtiva etmemektedir...” (Abdullah Cevdet, 1922: s.3015-3016) sözleri ile ifade ederek Bahailiği öne çıkarmaya çalışmıştır. Düşüncelerini bu şekilde ortaya koymaya çalışan Abdullah Cevdet, kendine yüklediği misyonunu da;

"Size anlatmaya çalıştım gece gündüz

Aydan güneşe gittim, güneşten aya geldim

Peygamberler vaat ederler cennet öbür dünyada

Ben size bu dünyayı cennet yapmaya geldim"

(Mardin, 1994: s.221)

ifadeleri ile tanımlamaktadır.

Görüldüğü üzere, Abdullah Cevdet, Tıbbiye yıllarında karşılaştığı ve yaşadığı ve yaşam felsefesinde büyük değişikliklere yol açan materyalist fikirlerin etkisinde kalmış, din olgusunun toplumsal fonksiyonunu tamamladığı kanaatine varmıştır. Ancak din olgusunun gereksizliği düşüncesini Türk toplumuna direkt sunduğunda ciddi tepkiler alacağının bilincinde olduğu için fikirlerini tekamül-cü bir anlayışla toplumsallaştırmanın yolunu takip etmiştir. O, ilk zamanlarda hedeflerini gerçekleştirmek için dinin çeşitli argümanlarından meşrulaştırıcı bir unsur olarak faydalanmaktan geri durmamış, ancak daha sonraki süreçte dinin toplumsal fonksiyonunu tamamladığı düşüncesini açıkça savunmuştur.

4. Abdullah Cevdet'in Fikirlerinin Yansımaları

XIX. yüzyıldan itibaren Türk toplumunun gündemine giren Batılılaşma fikri, din konusunda (gerekliliği/gereksizliği) da tartışmaların başlamasına yol açmıştır. Batı'da Aydınlanma süreci ile başlayan "Kilise-Bilim" çatışmasının galibinin "Bilim" olması, özellikle Türk aydınının da din (İslam) ile ilgili tavır alışında keskin farklılaşmaları beraberinde getirmiştir. Abdullah Cevdet ve onun paralelinde düşünenler, Batı'nın izlediği yolu kendilerine örnek alarak dinin fonksiyonunu tamamladığı fikrinden hareket etmişlerdir. Onlara göre, Batı din (kilise) ile bağını mümkün olduğu kadar koparmış ve dolayısıyla önlenemez bir yükselişe geçmiştir. Bu bağlamda Türk toplumu da din (İslam) ile bağını kopartıp bu yükselişin bir parçası olma yolunda ilerleyebilecektir. Diğer yandan Türk toplumunun geri kalmışlığını dinden uzaklaşmasında gören aydınlar ise, yeniden dine dönmenin gereğine inanmışlar ve bu minvalde düşüncelerini sistematize etme yoluna gitmişlerdir. Bu süreçte yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve yönünü Batı/Çağdaşlaşma olarak belirlemesi kısmen de olsa Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının arzu ettikleri siyasi zemini yakalamaları anlamına gelmekteydi. O, Cumhuriyet döneminde gerçekleşen inkılabları; "... Otuz seneden beri istediğimiz, yolunda hayli şehit verdiğimiz, hayli ceriha aldığımız fütuhat-ı fikriye ve medeniye huzuru inkişafındayız. Müttehid ve terakkiperver olmaları tabii olan münevverler için, ra'sinde Mustafa Kemal Paşa bulunan Cumhuriyet-i ahdiyenin en fiyad ile en müsait bir devre mebde olacağı kanaatindeyiz..." (Abdullah Cevdet, 1924b: s.3338) sözleri ile taltif etmektedir. Anayasal idareye geçilmesi, Medeni Kanun'un kabulü, kadınların eğitim-öğretim hakkını elde etmesi, tek eşli bir aile yapısına geçilmesi, saltanat ve hilafetin kaldırılması, latin

harflerinin kabul edilmesi, medreselerin kaldırılarak modern eğitim sistemine geçilmesi, kılık kıyafet kanununun yeniden düzenlenmesi vb. değişiklikler Abdullah Cevdet'i oldukça memnun etmiştir. O, konuyla ilgili görüşlerini; *"... Türkiye okudu, Türkiye düşündü, Türkiye çarpıştı; bunların cümlesi on sekiz sene evvel hissettiğimiz ve kable'l-hudus gördüğümüz gibi oldu. Türkiye okudu, Türkiye düşündü, Türkiye çarpıştı, şimdi de Türkiye yaşayacak, bu kaide başlıyor. Yaşamaya liyakatin en kuvvetli delili ölmekten korkmamak, yaşamak yolunda ölmekten çekinmemektir. Bundan on beş sene evvel bir meclis sohbetinde "hayat o kadar mu'tinadır ki, yolunda hayat bile feda edilir" dediğimiz zaman anlayışamamıştık... Çöktüğümüz bir devirde milletin dehası ortaya bir Mustafa Kemal fırlatarak kabiliyet-i hayatiyesinin imtihan olmasını cihandan istedi. Bu ateşin zuhur ve talebin önünde bizler birer kabil-i iştial maddeleri, kabil-i ihtirak cisimleri idik..."* (Abdullah Cevdet, 1924: s.3337) şeklinde dile getirmiştir.

Türk Toplumunun geri kalış sebepleri arasında dini başat bir faktör olarak gören Abdullah Cevdet, pozitivist düşüncenin ülkemizde toplumsal taban bulmasında önemli rol üstlenmiştir. O'nun süreç içinde şekillenen din ile ilgili sert söylemi, toplumda kısmen cevap bulsa da ciddi bir muhalefetin oluşmasına da yol açmıştır. Dolayısıyla ortaya koyduğu olumlu düşüncelerine de kulak verilmemiştir. Abdullah Cevdet, her ne kadar din ile ilgili düşüncelerini açıklamada dönemin özellikleri doğrultusunda yöntemi doğru seçmiş olmasına rağmen uygulamada başarılı olamamış, din karşıtı söylemleri çok sert olduğu için geniş bir toplumsal taban oluşturmaya engel olmuştur denilebilir. Hayatının sonuna doğru Hüseyinzade Ali Abdullah Cevdet'i "dinsiz bir dindar" veya "dindar bir dinsiz" olarak tavsif etmiş, Abdullah Cevdet de bu tavsife olumsuz bakmamıştır (Mardin, 1994: s.242).

Abdullah Cevdet özelinde ele almaya çalıştığımız Batıcı aydının din anlayışı, Ahmet Rıza, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Tefik Fikret, Mustafa Asım, Mahmud Sadık vb. birçok aydının nüans farklılıkları olsa da ortak paylaşımı olarak nitelendirilebilir. Onlara göre, Türkiye'de değişimin önünde en önemli engel din(İslam)dir. Din, insanın içinde yaşadığı dünyayı açıklamak, anlamlandırmak ve yorumlamak için bilim öncesi dönemlerde faydalı olabilmıştır (Akgül, 1999: s.133). Ancak günümüzde bunu dinden beklemek muhaldir. Arzu edilen toplumsal değişimin önünde engel görülen din, daha sonraki süreçte Marx'ın söylemiyle egemen sınıfların egemenliklerinin meşruiyet kaynağı olarak da nitelendirilmeye başlaması sebebiyle "sol" düşünce tarafından da hedefe konmuştur. Durum böyle olunca "aydın dine karşı olandır" veya "dine karşı olanlar aydındır" anlayışının (Subaşı, 1996: s.155-156) yaygınlaştırılmaya çalışıldığı görülecektir. Günümüzde "sol" düşüncenin toplumsal taban bulmada karşılaştığı sorun, toplum mühendisliği üzerine kurulu Batıcı düşüncenin yöntem ve anlayışı ile hareket ederek Türk toplumunun değerlerine yabancılaşmasıdır, denilebilir.

5. Sonuç

Tıbbiye geleneğinden gelen Abdullah Cevdet, pozitivist anlayışa sahiptir. O'nun din anlayışı da bu çerçevede oluşmuştur. O'na göre dinler günümüz toplumlarına hitap etme özelliklerinden uzaktır ve fonksiyonlarını tamamlamışlardır ki, İslam dini de aynı şekildedir. Dolayısıyla Türk toplumunun her açıdan değişime ihtiyacı vardır ve bu değişim Türk toplumunun var/yok olma sorunudur.

Değişime giden yolda Müslüman Türk toplumunun hassasiyetleri göz önünde bulundurularak İslam dininin değişime vurgu yapan dinamiklerinden istifade edilmelidir. Çünkü Müslüman vicdan kendi değerleri üzerine kurulmayan değişime olumlu tepki vermeyecektir. Bunu farkında olan Abdullah Cevdet, arzu ettiği değişim taleplerini dini dinamiklerin üzerine kurarak, düşüncelerine meşruiyet kazandırmayı hedeflemiş, bir bakıma da başarılı olmuştur.

Abdullah Cevdet, siyasi otoriteyi (II. Abdülhamid) Türk toplumunun değişim sürecinin önünde engellerden biri olarak görmektedir. Müslümanların halifesi olarak, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi statüsüne sahip Abdülhamid'i ve onun yönetim şeklini eleştirirken güçlü donelerle yola çıkmanın gerekliliğinden hareket eden Abdullah Cevdet, İslam dininin argümanlarını kullanmıştır. O, İslam'ın emirlerinden olan istişareyi yok saydığı, İslam ile zıt olan baskıcı bir anlayışla ülkeyi yönettiği, hürriyetleri engellediği, hiç gereği yok iken cihad ilan ederek insanları birbirine boğazlattığı vb. düşüncelerle toplumun zihninde Abdülhamid'e karşı soru işaretleri oluşturmaya çalışmış, dini doneleri muhalefetinin meşrulaştırıcı unsuru olarak kullanmıştır.

Abdullah Cevdet, Cumhuriyet dönemi ile birlikte gerçek düşüncelerini ortaya koymuştur. Pozitivist bir anlayışla dinin fonksiyonunu tamamladığından hareketle, Türk toplumunun geri kalış sebeplerinden biri olan dinden bağımsız yeni bir zihniyet kazandırılması gerektiğini ifade etmiştir. Din ile geri kalmışlık arasında kurduğu paralellik Türk aydını arasında yaygın bir kanaat olarak kendini göstermiştir. Diğer yandan bu düşüncenin tamamen karşısında keskin bir muhalefet de oluşmuştur.

Notlar

(*) Doç. Dr., SDÜ., İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Kaynaklar

Abdullah Cevdet, *Bir Hutbe Hemşehrilerime*, Mısır, 1909.

_____, *Fünun ve Felsefe*, Kahire, 1906a.

_____, *Hadd-ı Te'dip, Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup*, İstanbul, 1912.

_____, *İkaz-ı Muslim*, Mısır, 1906c.

- _____, *Uyanınız! Uyanınız!*, Mısır, 1908.
- Büchner, Ludwig, *Goril*, Çev., Abdullah Cevdet, 1311.
- Reinhardt Dozy, *Essai sur l'histoire de l'Islamisme, Tarih-i İslamiyet*, Çev., Abdullah Cevdet, Mısır, 1908.
- Mehmet, Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Konya, 1999.
- Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1986.
- Necdet, Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, İstanbul, 1996.
- Ramazan Uçar, *Abdullah Cevdet'te Din ve Batılılaşma*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.
- Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul, 1994.
- Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981.
- V. Alfieri, *İstibdat*, Çev., Abdullah Cevdet, Cenevre, 1317.
- Abdullah Cevdet, "Cihad ve İctihad", **İctihad**, no:130, 1918a.
- _____, "Cihan-ı İslam'a Dair", **İctihad**, no:29, 1327.
- _____, "Din ve Terbiye-i Vicdaniye", **İctihad**, no: 197, 1926.
- _____, "Felsefe Sanihaları", **İctihad**, no:46, 1328.
- _____, "İctihad", **İctihad**, no:1, 1904.
- _____, "Mezheb-i Bahauallah Dini Ümem", **İctihad**, no:144, 1922.
- _____, "Mısır'da Necmü'l-Terakki-ül İslami Medresesi", **İctihad**, no:1, 1906b.
- _____, "Rahib Jan Maalier", **İctihad**, no:127, 1330a.
- _____, "Redd-ül Merdud", **Osmanlı**, no:12, 1898.
- _____, "Rubaiyyat-ı Hayam", **İctihad**, no: 109, 1330b.
- _____, "Rusya ve Japonya Muharebesi", **İctihad**, no:7, 1905c.
- _____, "Sebil-ür'Reşad'a Cevap", **İctihad**, no: 171, 1924a.
- _____, "Seciye ve İman Kuvvetine Muhtacız", **İctihad**, no:129, 1918b.
- _____, "Siyasi İstiklalden Sonra Vicdani İstiklal", **İctihad**, no:164, 1924b.
- _____, "Sterlin", **İctihad**, no:180, 1925a.
- _____, "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat", **İctihad**, no:57, 1329.
- _____, "Teselsül-i Saltanat Meselesi", **İctihad**, no: 6, 1905b.
- _____, "Tevhid-i Efkâr Gazetesi Müdiretine", **İctihad**, no:173, 1925b.
- _____, "Une Profession de Foi", **İctihad**, no:6, 1905a.